

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ РЕГУЛЮВАННЯ КРЕДИТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 8, с. 251–254

Найбільшого економічного розвитку, а як наслідок найбільшого розвитку грошового обороту та кредитної діяльності, Україна досягала за часів самостійності протягом чотирьох періодів: Київська Русь (IX — середина XIV ст.), Гетьманщина (середина XVII — середина XVIII ст.), короткий час після Першої світової війни і сучасний період незалежності України. Тому, на наш погляд, варто звернути увагу на основи зародження кредитної діяльності і, як свідчать численні документи, на елементи регулювання кредитної діяльності в Київській Русі.

У Київській Русі кредит існував нарівні з готівковими грошима. З давніх часів між руськими існував звичай давати речі *в поклажу*, тобто на зберігання, і брати відсотки з грошей та речей, що позичаються в борг [1, 13], а також гроші в куплю чи *в гостьбу*, тобто для торгових оборотів. Сформовані традиції і звичаї руських були вироблені потребами життя. Згодом вони набрали статусу законодавства, що містив певні вимоги з *регулювання кредитної діяльності* в національній економіці Київської Русі. Зведення законів, що формувало і регулювало систему майнових відносин, називалось "*Руська правда*". "*Руська правда*" з часом поповнювалась новими вимогами до правил надання кредиту.

У первісному переліку законів "*Руської правди*" Ярослава Мудрого 1019 р. були визначені три правила стосовно позики майна під відсотки:

- договір про віддачу майна з прибутку чи грошей з відсотків мав здійснюватись при свідках, тобто при здійсненні купецьких угод потребувалися свідки (послухи);
- якщо борг перевищував 3 гривні, а при укладенні договору не було поставлено свідків і борг не повертався, неправомірно було вимагати його

повернення. Але якщо позика робилась у купця і для гостьби, то свідків могло й не бути [1, 214];

- якщо свідки під присягою показували на користь позивача, то він міг стягувати борг за умовою договору.

Умова про позику в розмірі до 3 гривень не потребувала здійснення угоди при свідках і суд довіряв присязі позикодавця. Це свідчить про те, що життя Стародавньої Русі визнавало позику в такому розмірі незначною і звичайною.

Ці статті містили також вимоги про відсотки. У давні часи відсотки називали *рези*, *рости*, *лихва*, *взвितтя*. Слова "*ростімець*" та "*прирезоїмець*" зустрічаються вже в Ізборнику 1073 р. Відсотки передбачалися трьох видів. Найменший за терміном — місячний відсоток дозволялось брати на невелику кількість днів, тобто коли гроші давались на короткий час. Як визначає Арістов [2, 215], це свідчить про те, що місячний відсоток (*рез*) вважався найтяжчим. Наступним терміном був "*третьою рез*". Він дозволявся при позиці капіталу на рік. При цьому місячний відсоток скасовувався. Останнім видом відсотків був *річний рез*. Він був менший за третій рез і брався в разі позики грошей більше як на два роки. Але із стародавніх постанов розмір відсотка не відомий.

Перша редакція "*Руської правди*" містила також правила повернення та відшкодування кредиту:

- торговець, що ненавмисно втратив товар, узятий у кредит, за потреби міг отримати відстрочку платежу;
- торговець, що був винний у розтраті чужого майна, взятого у кредит "за своїм безумством", міг позбутися свого майна. Кредитор за власним вибором міг очікувати повернення боргу

або продати майно боржника на свою користь. При цьому майно боржника розподілялось за такими пріоритетами: першим отримував свій борг князь, далі по черзі іноземні та іногородні гості, останніми ділили залишок позикодавці.

На початку XII ст. через розвиток торгівлі та виробництва підвищилась потреба в кредитних ресурсах. В окремих випадках відсотки були значними і називались *лихва*. Київський князь Святополк у Києві продавав від себе за високою ціною хліб і сіль. Велику свободу для лихварства він надав також євреям. Останні отримували великі прибутки через позичання і стягування боргу з руських. Тому після смерті Святополка в 1113 р. “кияне розграбиша двір Путяти тисячського, ідоша на жиди і розграбиша я” [1, 214]. Коли Володимир Мономах посів Київський Престол, він обмежив свавільні *рости* і вніс у положення “Руської правди” зміни і уточнення. Кармазин подає у списку “Руської правди” 23 статті, які присвячені питанням кредиту. Це свідчить про велику увагу до цього питання [2, 193].

Першою зміною було встановлення граничних меж для відсотків за кредитами: один відсоток (*рез*) мав дорівнювати 20 %, чи 10 кун (в одній гривні 50 кун), але дозволялось брати і більше — до 40 %*.

Друга зміна визначала, що 60 % є лихварством і встановлювала порядок, згідно з яким дозволялось неповернення капіталу, даного в позику. Кредитор, “який многа реза імал”, не мав права отримувати свій борг з проданих залишків майна боржника, якщо останній виявлявся неплатоспроможним.

Н. Арістов наводить велику кількість документів, що свідчать про намагання обмежити відсоток у Київській Русі. Переважна більшість цих документів є “напоумленням” духовенства лихварів брати не більше 10–12 %, бо народ через лихву “перетворювався в закуп, а потім в холопа” [1, 217]. На думку Н. Арістова, високі відсотки у Стародавній Русі пояснюються браком вільного капіталу і відсутністю кредитних коштів. Іншої думки дотримується М. Довнар-Запольський, який вважав на підставі розрахунків (50 кун = 1 гривна) законним максимальним відсотком у Київській Русі 20 %, але на практиці давали відсоток нижче 20 %. Тому він вважає, що відсоток у Стародавній Русі був зовсім незначним, оскільки широко застосовувались кредитні операції, капі-

тал був дешевим, пропозиція капіталу значною [2, 199]. Нарешті, підтверджує свою думку М. Довнар-Запольський, постійні скарги нижніх елементів суспільства, що зберегли староруські літописи, на утискання від позичальників, а також те, що всі проповідники й інші літературні пам’ятки стосуються питань про відсотки та кредити, — усе це свідчить про розвиток кредитних операцій у староруський період. Проповідники говорили не про величину відсотка, вважає М. Довнар-Запольський, а про те, що лихви взагалі не треба брати. Резоїмця ставили на рівень з тими, що скоювали найтяжчі злочини. Так, Київський митрополит Никифор (1104–1121) пише: “Не можливо великий відсоток брати, що як змії поїдає убогих”. Так само й Теодосій Печерський писав проти лихви.

Окрім кредитних відносин та їх регулювання в Київській Русі вже існували в початковому вигляді банківські установи. М. Довнар-Запольський посилається на документ кінця XII — початку XIII ст., що “характеризує кредитні операції торгового дому середньої руки”. Новгородець Климята був землевласником і купцем. Сам давав у борг і сам позичав. Гроші він позичав “з накладом”, під відсотки. Кредити, які брав Климята, приблизно дорівнювали його нерухомому майну, оскільки власні села він заповів своїм основним кредиторам. Весь капітал Климяти перебував у обороті: чи був наданий у позику, чи перебував у торговій справі [2, 194].

“Руську правду” у різних місцевостях Київської Русі доповнювали власні законодавчі правила. Так, *Псковська Судна Грамота*, законодавчий пам’ятник XII ст., велику увагу приділяла питанням кредиту та трактувала договір позики і питання про відсотки набагато ширше, ніж “Руська правда” [2, 194]. У ній зазначались правила застави рухомого і нерухомого майна, а саме землі, води, дворів. Псковське Право також передбачало спеціальні записи, які кредитор мав офіційно вести, та боргові розписки, векселі [2, 196].

Особливих рис набуло регулювання кредитної діяльності в часи Київської Русі між новгородцями та німцями. Торгівля між цими народами регулювалась торговими договорами: перший — 1189–1199 рр., другий — 1257–1263 рр. Німецькі купці влаштовували особливі двори, де вони могли дотримуватися своїх звичаїв і почувалися в безпеці. Економічне та соціальне життя німців всередині німецького двора регулювалось особливими постановами, які затверджувало союзне ганзейське купецтво. Ганзейський союз забороняв своїм членам давати позики руським чи брати у них в борг [2, 165]. Це робилося для того, щоб

* “У середні віки по всій Європі відсотки були дуже високими. Наприклад, у Франції уряд платив заможнім громадянам, що надавали йому позики грошима, 25 %, тоді як середній відсоток становив 30–40 %” [1, 216].

торгівля в Новгороді не виходила з рук німців. Однак для новгородців німецька торгівля була вигідною і вони дотримувались німецьких правил ведення спільних справ. Але пізніше, на початку XIV ст., розвитку кредитних відносин між руськими новгородцями і німцями заважали часті випадки неповернення новгородцями боргів і підробка товарів (хутра, віску), які вони поставляли. Крім того, кредит часто порушувався боржниками і їх поручителями, які часто ховалися в інших областях. Через це в договори між руськими областями та іноземцями входила умова: “за поручника, за боржника не стояти, але видати їх по ісправе” [1, 212]. Ці дані свідчать про розвинуту кредитну діяльність і необхідність її регулювання. Н. Арістов наводить текст Соборної

Грамоти, що має таке визначення: “неплатоспроможний боржник із купецтва чи банкрут називається ізгой”.

У XIII ст. з розвитком торгівлі в балтійських містах дістали розвитку кредитні відносини між руськими та балтійцями. У Ризі торгові дома мали здійснювати кредитні операції переважно з руськими купцями. М. Довнар-Запольський наводить приклад Ризької боргової книги (1286–1327 рр.), де зазначено кількість позик, узятих руськими купцями [2, 162–163]. Ця інформація не є вичерпною для визначення ефективності та прибутковості кредитних угод, але дає уявлення про інтенсивність торгових угод між цими містами і право стверджувати, що кредитні угоди сприяли їх реалізації.

Відомості з Ризької боргової книги (1286–1327 рр.) про розміри позик, наданих руським купцям

Рік	Кількість наданих позик	Розміри окремих позик
1286	8	Відомостей немає
1287	15	Миколай Вовк із Суздаля 133 1/4 марки срібла
1288	12	Відомостей немає
1289	28	Загальна сума позик 107 марок срібла + 28 талантів віску
1290	22	Загальна сума позик 130 марок срібла
1291	33	Загальна сума позик 146 марок срібла + 17 талантів віску
1292	43	Загальна сума позик 24 3/4 марок срібла + 1 шіффунт віску
1293	17	Відомостей немає
1294	13	" "
1295	9	" "
1296	17	Три спільні позики на суму 65 1/4 марок срібла
1297	10	Відомостей немає
1298	1	Єверард позичив 180 марок срібла
1299	2	Відомостей немає
1300	2	" "
1301	9	" "
1302	6	" "
1303	5	" "
1304	1	" "
1307	8	" "
1309	3	" "
1314	2	" "
1315	3	" "
1317	1	" "
1319	1	" "
1321	1	" "

М. Довнар-Запольський узагальнює відомості про кредитну діяльність руських у Ризі. Так, розміри боргових зобов'язань не були великими: від однієї до 20 марок срібла чи 1–4 шіффунти віску; переважали позики грошима. Надавалися позики короткострокові, річні та дворічні. Термін сплати боргу визначався, як правило, на Пасху, через початок навігації та першого ввезення товару, і на Різдво Христове. У Ризькій борговій книзі середній відсоток становить 8–10 % річних, у тому числі мінімальний — 5 % річних, максимальний — 22 % річних. Узяті позики оплачувалися в Ризі та інших містах, що свідчить про доволі розвинену систему кредиту.

У XIV ст. на Київській Русі зберігся стародавній звичай брати в борг у князів. Монастирі та приватні особи також давали гроші в позику під заставу маєтків за умови викупу у встановлений термін [1, 210].

Після татарської навали економічне життя Київської Русі погіршилось, кредитні відносини стали ненадійними, що спричинило підвищення відсотків. Населення Київської Русі суттєво зменшилось через знищення татарами значної частини здорового працездатного населення. Татарам треба було сплачувати великі збори. Для їх сплати народ вдавався до позик під великі відсотки, але, не маючи можливості їх сплатити та повернути борг, ішли в рабство. І в цей період історії Київської Русі духовенство виступало проти “кривавого резоїмства”, але відсоток тримався на високому рівні.

Наведені дані є підставою для наступних висновків.

По-перше, у Київській Русі в IX — середині XIV ст. відбулося становлення і розвиток сталого грошового обігу, що спричинилося до формування кредитних відносин.

По-друге, у Київській Русі дістали розвитку банківські установи у вигляді торгових домів, що здійснювали кредитні операції за рахунок власних і позичених грошей.

По-третє, кредитні відносини дістали такого великого поширення серед населення, що постала потреба у формуванні законодавчих вимог щодо здійснення кредитних операцій. Законодавча пам'ятка “Руська правда” свідчить про це у вигляді 23 правил про кредитні операції, де визначені розміри позик, їх відсотки, правила повернення позик. Інша законодавча пам'ятка XII ст. — Псковська Судна Грамота — визначала крім перелічених й умови забезпечення кредитів як рухомим, так і нерухомим майном, а також передбачала боргові розписки.

Викладене яскраво свідчить про те, що за часів Київської Русі вже існували елементи регулювання кредитної діяльності.

Література

1. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. — СПб: Тип. Корольова, 1866.
2. Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. — К., 1911. — Т. 1.
3. Коропецький І. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. — К.: Либідь, 1995.